

İlkinji Türkolog, Türkmenleriň arasyna syýahat eden Arminus Vamberiniň ömri we döredüjiligi hakynda¹

A.Vamberi
(19.03.1832 – 15.09.1913)

Venger/Majar alymy Arminus Vamberiniň ady köplerinize tanyş bolsa gerek. 19-njy asryň 2-nji ýyrymynda Orta Aziýa syýahat eden Vamberi Türküstan halklary we hanlyklary hakynda, umuman türki halklarynyň dilleri, medeniýetleri barada gymmatly eserler ýazyp galdyran alymdyr.

Ol 1870-nji ýylda Budapeşt universitetiniň hakyky professori diýen ada eýe boldy. Türkologiýa kafedrasyny Osmanly Türkeçesinden soňra daşarky ýurtlarda ilkinji bolup venger universitetinde açyldy.

Şu minasibetli ilkinji Türkologiýa professory A.Vamberiniň ylmy, döredijilik ýoly hakynda durup geçmegimiz ýerliklidir. Ol 50 ýyllyk ylmy işleri bilen Türkologiýa ýlmyna uly goşant goşdy.

¹ Bu makalany taýýarlamakda şu çeşmelerden peýdalandyk:

1. Internetdäki Wikipedia Ensiklopediasy
2. Türk Dünýäsi žurnaly- dürli sanlar. Ankara. Kultur bakanlygy
3. Azatlyk Radiosynyň Türkmen gullugynyň arhywinden- Dr.Aman Berdimiradyň makalalary
4. Rus we Inglis Eýrand. Mahmud. Mahmud. Parsça. Tahrán 1349
5. Makalada agzalan beýleki çeşmeler.

A.Vamberi 1632.nji ýylyň 19-nji martynda şol wagtky Avstro-vengeriýa Monarhiýasynyň-häzirki Slovakiýanyň Bratislava şäheriniň etegindäki Duna Szerdahely diýen ýerde bir ýevreý/ýahudy maşgalasynda dogulýar, heniz 12 ýaşyndaka atasy aradan çykan Vamberiniň ýaşlyk we kämillik ýyllary agyr geýär, maşgalanyrý eklenji gün-güzerany üçin hic bir işden gaýtmaýar. Onuň çep aýagy agsak bolupdyr.

12 ýaşynda bir dikiňçilik ussahanasyna şagirt bolup işe giren Vamberi, özüniň dil başarjaňlygy bilen göze ilip başlaýar. Soňra bir restorana hyzmatçylyk işine giren Vamberi tygşytlan puly bilen okuwny dowam etdirmegi göwnüne düwýär. Okuwnyň ýanynda dil dersleri berip gazanan puly bilen gimnasiýany bitirýär. Tomusda, dynjalyşda dünýäni görmek we dil öwrenmek üçin Veina, Praga kimin şäherlere gidip, Ýewropa dillerini ýagşy özleşdirýär. 20 ýaşyna ýetende Vamberi türk dilini hem oňat öwrenýär. Onuň 12 dil bilendigi aýdylýar.

1857-nji ýylda beýik venger ýazyjysy we Venger medeniýetini ösdürmekde uly hyzmatlar eden Baro Ýozefin-iň kömegi bilen Istanbula syýahat etmek höwesini amala aşyrýar.

Vamberi Istanbuda bolanda dil dersleri berip güzeran görýär we bir Türk paşasynyň/generalynyň hyzmatynda bolýar. Istanbulyň medrese-metjitlerinde islam dini bilen ýakyndan tanyş bolýar. Arap we pars dillerini ýagşy öwrenýär. Şu aralykda Almança-Türkçe bir sözlük düzüp neşir etdirýär. Mundan başga Feridun Beýiň «Menşeät es salatin» (Soltanyň hatlary) atly eserinden Peçenekler taryhynyň, Vengerleriň taryhy bilen baglanyşlykly ýerleri hakynda vengerçe iş ýazýar. 1860-njy ýylda Venger Ylymlar Akademiýasyna agza edilip alynan Vamberi Ýewropaly siýahatçylar tarapyndan az barylan ýerlerine ylmy siýahat geçirmek we ol ýerlerde vengerleriň kowumdaşlaryny gözlemek gereklidigini ara atýar.

Vamberi Orta Aziýadaky türk dilieri-şiweleri bilen düýpli meşgul bolýar, çagataý sözlügininiň terjimesini Istanbuldan Venger Akademiýasyna iberdp neşir

etdirdi. Akademiýadan alan 1000 Forintlik pul kömegi bilen 1863-nji ýyly O.Aziýa tarap ýola düşýär. Ol Mekkedden gaýdyp barýan bir kerwene derwüş geýimini geýip goşulýar. Türkmenleriň arasyna baryp, ol ýerden Hywa Hanlygyna gidýän bir kerwen bilen ýoluny dowam edýär. Birnäçe hepdeläp Hywa we Buharada galan Vamberi ol ýerden Herat we Tanran arkaly öz ýurduna gaýdip gelýär. Eýran şasy ony bir uly nyşan-orden bilen sylaglandyrýar, ondan soň Londona baryp Britan jeografiýa jemgiýetinde özüniň gyzykly siyahaty hakynda gürrüň berýär.

Vamberiniň Orta Aziýa siyahaty ruslaryň bu sebti basyp alan we ol ýerde rus-inglis bäsdeşliginiň artan ýyllaryna gabat gelýär. Orsýet Padyşasynyň ýarym koloniýasyna aýlanan Buhara we Hywada iki aý çemesi galan Vamberi, öz döwründe Orta Aziýa meseleleri boýunça bilermen hasaplanýardy.

Vamberiniň 1872, 1873-nji ýyllarda inglis, fransuz, alman, rus we beýleki dillerde neşir edilen «Buharanyň Taryhy we Orta Aziýa» hem-de «İnglis-Rus araçäk meseleleri» atly kitaplary, «Aziýada orsýetiň kuwwatly pozisiýasy» diýen eseri we beýleki birentek işleri ylmy-taryhy dokument hatary henizem öz ähmiýetini saklaýar. Kitap magazinlerinde tapyлмаýan ol eserleriň türki dillerine terjime edilip gaýtadan neşir edilmegi, taryhçylar, we giýň okajylar üçin peýdaly gollanma bolýar.

Vamberiniň Türkologiýa boýunça işleri hem bizi ýakyndan gyzyklandyrýar. Ol öz eserlerinde Venger-Majar diliniň gelip-çykyşyny, türki halklary bilen baglanşykly bolanlygy baradaky ideýany goldap çykyş etdi. Uygur-finleriň Türkler bilen kowumdaş diýen oý-düşünjä ýykgyň eden venger jemgyýetçilik pikiriniň täsiri astynda duran Vamberi käbir işlerinde birtaraplaýyn-subýektivdi. Onuň 1893-nji ýylda çykan «Menger we Türk-Tatar dilindäki ortak sözler» atly eseri şeýle işlerdendi. Vengeriýada Uygur-Fin dilçilik akymy ösdi, 1882-nji ýylda neşir edilen «vengerleriň asly» atly eser Vengeriýanyň ylym taryhynda

Uýgur-Türk göreşi atlandyrlan uly göreşiň başlangyjy boldy. Jedeller Venger diliniň öz gelip-çykyşy boýunça Türk dilleri bilen baglansygy meselesiniň töwereginde ýaýraýardy. Netijede dürli türk dilleriniň venger diline eden täsiriniň dil biliminde anyklandy. Vamberiniň köp sanly makalalaryndan başga, jemi 38 kitap we aýry-aýry broşuralary dürli dillerde neşir edildi.

Türki halklarynyň medeniýetleri we siýasy ýagdaýlary bilen tanyşdyrmak üçin Vamberi, Vengeriýada, Gernaniýada, Angiliýada köp iş alyp bardy. Onuň ýazan eserleri bugünkü-günde öz gadyr-gymmatyny saklaýar.

Vamberiniň «Uýgur diliniň ýadigärlikleri» atly eserinde «Kutadgu Bilik» destany bilen-de tanyşdyrilýar. Türk dilleri bilen iş salyşlan alymlar Vamberiniň «Çagataý dili boýunça derňewler» atly eserinden söz hazynasyny araşdyrjylar-1885-nji ýylda alman dilinde neşir edilen «Das Türkenvolk» (Türk halky) atly eserinde türki halklarynyň gelip-çykyşlary hakynda ýazdy, türk kapitani Ali Reýisiň 16-njy asyrda Owganystana we Hindistana eden siýahaty hakyndaky ýatlamalaryny inglis diline terjime etdi. Özbek şahyry Muhammet Salihiň «Şeýbany name» destanyny 1865-nji ýylda neşir etdi, «Ýüsüp we Ahmat dessany» henizem özünde ylmy-taryhy gymmatlylygy saklaýar. Vamberiniň türki halklarynyň gelip çykyşlary hakynda ajaýyp pikirleri, türk dili sözlükleriniň barha köp işlenmegi bilen ähmiýete eýe boldy. Ol şunlykda türki halklary we olaryň dilleri boýunça ylym taryhyna uly goşant goşdy. Vamberiniň eserleri bu halklaryň taryhynyň we medeniýetiniň Ýewropada tanalmagyna uly rol oýnady. Vamberiniň 1894-nji ýylda neşir edilen «Öz başdan geçirenleri» we 1905-nji ýylda neşir edilen «Göreşlerim» aty kitaplary köp halanyp okalýan kitaplardyr.

Ýewropada Türkologiýa ylymynyň ösüşine uly goşant goşan Vamberiniň ömri we durmuşy barada az maglumat bar. 1982-nji ýylyň martynda

Budapeştdə «Magyarşag» žurnalynda çykan «Reşid Eefendi»² sözbaşyly makalada onuň ömür ýoly barada örän gyzykly mahlumat getirilýär:

«...Vamberi Hazar deňizi boýlarynda Türkmenler bilen gürrüňdeş bolup olardan: «Siziň hanyňyz kim bolar?» diýip sorayar. Türkmenler oňa şeýle çogap beripdir: «Biz eýranlylar bilen uruş bolanda öz aramyzdan birini Han saýlaýarys, başga wagt bizin her birimiz özüne han we Soltayn...»

Vamberi Hiwa, Buhara we Samarkantda köp wagt galýar. Hatda Aral kölüniň gyrasyndan göz aýlaýar, Buharada 3 hepdeläp kitaphanada oturýar, Gaýdyşyn ýolda Tahranda 3 aý galyp, şol ýerde Ýewropaly koloniýanyň wekilleri bilen duşuşýar. Ol Londona we Ýewropa leksiýa okamaga çagyrylýar. Vamberi Vengeriýa ruhy belent, täze iş planlary bilen gaýdyp gelýär, emma Venger alymlary ony sowuk garşy alýarlar. Ol ýygnan materiallaryny, görüp-eşidenlerini kitap edip çykarmagy göwnüne düwýä. Ol öz kitaplarynda ýerleşdiren kartasynda Orta Aziýanyň käbir şaher-ýerleriniň atlaryny ilkinji ýola karta gecirýä.

Vamberi Ýewrepanyň täsiri astyna düşmezinden ozal Orta Aziýa aýlanmak bilen ol halklaryň ykdysady we sosýal durmuş şertleri, fanatik dindarlygy, ahlak kadalary we urp-adatlary taýdan gymmatly material ýygnap, ony Gündogary öwreniş ylymyna özleşdirýär, ol özüniň 1885-nji ýylda Budapeştdə neşir edilen «Etnografiki nuktaý nazardan Türk kowmalary» atly eserinde ilkinji bolup Sibirden tä Kici Aziýa çenli ummasyz giňişlikde oturýan Türk halklarynyň etniki-sypat-milli aýratynlyklaryny, dillerini, fiziki-daşky/görnüşlerini taryp edýar. Türk dilleriniň Gündogar ganatym ylmy taýdan analiz beren Vamberi, Türkologiýa ylymynda başyny başlaýar. Angliýa Geogrsfiki Çemgiýetinde okan leksiýalarynda Vamberi şol wagtlar Orta Aziýada günortalygyna tarap ilerleýan Orsýetiň çäkleriniň bir gün Hindistanyň çäkleri bilen bitişekdigini duýdurýar.

² Ol O.Aziýa bu at bilen siyahat etdi.

A.Vemberi jemi 40-a golaý irili-kiçili eserleriň avtorydyr. Onuň 1913-nji ýylda 81 ýaşynda aradan çykmagyna bagyşlanyp, şol ýylda «Ýslam Dünýäsi» žurnalynyň 2-nji tom»/ sanynda çap edilen «Musulman metbugaty Vamberi hakynda» we «Konstantinopoldan hat» sözbaşyly makaladyr Vamberiniň esasy eserleriniň atlary agzalýar we ol hakda şol wagtky rus çemgyýetçiliginiň we tatar metbugatynyň seslenmeleri getirilýär. Şonda baryp şol wagtlar Tzarizmiň O.Aziýadaky basybalyjylygyny goldap çykan rus Gündogarşynas alymlary Vamberini «rusofobiýa»-ruslara duşmançylykda aýplamak bilen özlari tarapgöýlik edýärler we Vamberiniň eserleriniň ähmiýetini pese düşürjek bolup calyşandyklary agzalýar.

Aýry tadpan türk we tatar gazetleriniň seslenmelerinde Vamberiniň türk halklarynyň söýgüli dostudygy, onuň hakyky şarkşynas bolandygy we Türküstana siýahatynyň ol ýurduň geografiýasy, etnografiýasy we dil bilimi boýunça adatdan daşary köp maglumatlary getirendigi, Orta Aziýany öwreniş boýuna täze çeşmeleri açandygy bellenip geçilýär,

Ýewropada Türkologiýa ylymynyň gözbaşynda duran, ilkinji bolup 1872-nji ýylda «Buharanyň ýa-da Transkaspiniň gadymky zamanlardan-cagdaş döwre cenli Taryhyny» ýazan vengar alymynyň geçen täsin ömüri we ylmy döredijilik ýoly barada onuň 1985-nji ýylda Stuttgart,da gaýtadan ýygnap neşir edilen «Mohammed in ASIEN, Verbotene Reise nach Buhara und Samarkand 1863-1864» sözbaşyly kitabyňyň giriş bölümünde we «REŞID EFENDI» sözbaşy bilen Budapeştiň «Magyarşag» žurnalynda (1982.ýylyň martynda) çykan makalada gyzykly maglumat berilýär.

Vamberi ömrüniň soňky ýyllarynda

A.Vamberi Venger Ylymlar Akedemiýasynyň prezidiuminiň agzasy bolýar. Şonda ol meşhur alym sypatynda kop sanly ýurtlaryň hormat nyşanlaryna, hormatly doktor adyna, ylmy jemgyýetleriň agzalygyna minasyp bolýar. 1913-nji ýylda köpi gören Vamberi bir Türkolog alym hökmünde aradan çykýar. Onuň ogly Ruştan Vamberi-de meşhur hukuk professory bolup ýetişýär.

A.Vamberiniň Budepştde oturan soňky jaýynyň gapysnda şeýle ýazga-plakat oturdylypdyr:

«Şu jaýda Aminus Vemberi ýaşapdy. 1832-1913. Dünýä belli orýentalist-Orta Aziýany ylmy öwreniji-Türk Filologýasynyň görnükli alymy-Vengeriýa Ylymlar Akademiýasynyň agzasy...»

Ýalan derwüşiniň O.Aziýa hanlyklaryna siyahaty
(Vamberi Türkmen ilinde)

Vamberi, Reşid efendi ady bilen siyahata çykýar

Britan ýazyjysy Charles Marvin öz eserinde Vamberiniň O.Aziýa siyahatyna ýokary baha berip şeýle ýazypdyr:³

³ Ch.Marvin: Reconnoitring Central Asia. 1881

«20 ýyldan soňra Vamberi ilkinji bolup Britan döwleti tarapyndan bu howply siýahata iberildi. Britan döwleti ýigirmi ýyldan bäri O.Aziýada nämeleriň bolup geçýändiginden habarsyzdy. Soňky gezek 1843-nji ýylda inglis diplomatlary Conolly we kolonek Studart Buharada tanalyp, yowuz ýagdaýda öldürilýäler, şondan soňra hiç inglisler bu ýere aýak basmakdan çekinip geldiler.

Vamberi 1863-nji ýylyň 28-nji martynda Tahrandan ýola düşüp, Hazar deňziniň üsti bilen Kümüşdepä gelýär. Ol öz syýahatnamasynda Türkmenler barasynda şeýle maglumat beripdir:

«Hazar ýaka Garadepeden bir Türkmeniň ýük çekýän “keseboý” diýlýän gaýygy bilen ýola düşdük. Gaýykçylaryň arasyndan Ýakup diýen Türkmen ýigit sünni Türkmenler bilen şaýy parslaryň arasynda bar bolan duşmançylykdan gürrüň berip, meni Kümüşdepede Hanjanyň myhman aljagyny nygtady. “Kümüşdepä baran her bir ýolagçy onuň duwz-çöregini datman giden dälidir” diýip, Ýakup magtandy.

1863-nji ýylyň 10-nji aprelinde ýola düşdük. Ertesi gün Aşyrada golaýlaşdyk. Bu adany 25 ýyl mundan ruslar eýläpdir. Uzakdan hyrystiýanlaryň kliseleri we ýevropa tipli jaýlara görünýärdi. Klisäniň sagatly minarasy uzakdan göze ilýärdi. Ruslaryň labyr atan 2 sany uly bir-de kiçiräk parahody-da adanyň golýanynda görüldi. Türkmen gaýykçylary deňizde gatnamak üçin ruslardan rugsat hat almalydy, her gezek gaýyklaryny bolsa ruslar barlaýardylar. Rugsat hat almany, ruslara barladmaýan gaýykçylary bolsa ruslar gabat gelen ýagdaýynda top okuna tutup, ýok edip bilýär.

Aşyrada aňsamara bardyk, ruslar kimliklerinizi ertir barlajak diýdiler. Şoňa görä biziň gaýygymyz adanyň kenarynda labyr atdy. Adada “Gazyly Kör” tiresinden Hydyr han diýen bir Türkmeniň 30 ýyldan bäri (Kyýat hanyň agtygy-G) ruslara gulluk edýändigini

bilip galdym. Oña derýabeg diýen titul berilipdir. Hydyr han garakçylara garşy göreşde ruslara kömek berýär, ýöne hiç haçan ruslara içalylyk edmändir. Onuň köp arak içýändigini aýdylýar.

Ýekşenbe güni hyrystyýanlaryň “Paska” baýramçylygy sebäpli klisede ýörite dabara geçirildi. Şoňa görä barlag işi tiz tamamlandy. Gämi ýelken açyp 3 menzillik Kümüşdepä tarap batlandy. İkinnin Kümüşdepe kenaryna baryp ýetdik. Hanjan bizi garşy almaga geldi we şol ýerde bilelikde namaz okadyk.

**Vamberini Kümüşdepede Hanjan han garşy alýar
(Vamberiniň kitabýndan)**

Uzyň boýly 40 ýaş töweregindäki, Jafarbaýlaryň “Kelte”-lerinden bolan hanjan bizi gyzgyn garşy aldy we öýüne alyp gitdi. Barşymyza adamlar, aýal-erkek diýmeden Mekkedden gelen hajylar gujaklap, arassa niýetlerini beýan edýärdiler. Olar diýseň myhmansöýer halk. Her kim hajylary öz öýüne alyp gitjek bolup urunýardy, tas urş turýardy. Men göçemen halklaryň myhmansöýerligi barada eşidipdim, ýöne beýlesi ömrümde görmändim. Gürgen akarynyň kenarynda bize niýetlenen öýe girmezden ozal iki gezek onuň daşyna aýlanyp çykmak däbini-de ýerine ýetirdik. Balyk we gatykdan ybarat agşam naharymyzy Hanjanyň ogly Babajan alyp geldi, onuň ýanynda aýagy zynjyrlanan bir pars guly-da bardy.

**Türkmeniň öýünde
(Vamberiniň kitabyndan)**

13-nji aprel. Kümüşdepede “Gyzyl ahun” lakamly Myrat diýen dana Türkmen bilen tanyş boldum. O tebiçilik we kazıçylyk-de edýärdi. Buharada ylym alam Gyzyl ahun Ystanbulda çap bolan bir kitaby görkezip, ondan düşünmeýän käbir sözlerini sorady. Men oňa kömek etdim, şeýdibem dostlugymyz artyp ugrady. Soňra Satlyk ahun, Kümüşdepäniň kazısy Molla Durdy bilen dagy tanyş boldum. Soňra “Kümüşdepejik” diýen harabaçylykly depäniň üstünde salnan metjidiň kyblasynyň belli edilmegine kömek etdim. Kümüşdepe ýomutlaryň paýtagty hasaplanýar. Ol ýerde we uzagrakda gadymdan galan harabalar we bişen kerpiçden bina edilen diwary gördüm (Gyzyl alan-G)

Kümüşdepede 3 hepde galdyk. Soňra Blkan ýoly bilen Hywa tarap ýola düşdük...»⁴

**Türkmen toýundaky «owlak gapdý» oýuny.
(Vamberiniň kitabyndan)**

⁴ A.Vamperi: Travels in Central Asia. Journey from Tehran across the Turkoman desert... London 1864

**Vamberiniň «Türkmen gelini» diýen eseri
(Vamberiniň kitabyndan)**

Vamberi ýene-de şeýle ýazypdyr: «Britanlar O.Aziýanyň ruslar tarapyndan basylyp alynmagyna garşy, ýöne meniň pikrimçe eger bu ýerleri ruslar eýelesen, hudaýyň berdigi bolar, elbetde ruslar ýerli halky gypynç edmän gyrýär, ýöne gul bazarlardaky aýlyganç ýagdaýy göreňde, hene tizräk bu wagşyçylygyň önüniň alynmagyny isleýärsiň, rus emperatory şeýle etse, adamzat bu beladan gutular.»

Vamberi 1863-nji ýylyň 15-nji noýabrynda Heratdan Maşada gelýär. Ruslar onuň ýygnan maglumatlaryny özüne bermegini satmagyny isleýärler, ýöne Vamberi ony kabul edmänidir. Vamberiden soň, 8 ýyla çenli hiç bir inglis siýahatçysy O.Aziýa barmady.
